

3. téma

Fonetika/fonológia

Ferdinand de Saussure

[Ferdinán dö **Szoszür**] [fɛʁdinã də sosyʁ]

- A nyelvtudomány tárgya. A külső és a belső nyelvészet
- A nyelv rendszer jellege. A nyelvi jel természete
- Diakrónia és szinkrónia
- A nyelv és a beszéd

A fonetika/fonológia kettősségének elméleti háttere

1. A beszéd és a nyelv

Beszéd (parole)

Deme László:

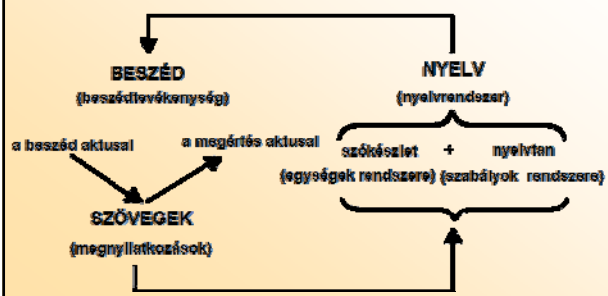
A beszéd az egyénnek társadalmi érvényű eszközökkel és formában való hangos reagálása külső vagy belső ingerekre; szerepe — sőt általában célja is — valami belső tartalom *kifejezése* s ezáltal a társadalom más tagjainak *tájékoztatása* és gondolati vagy cselekvésbeli magatartásuk *befolyásolása*.

Nyelv (langue)

Deme László:

A nyelv a társadalomban élő emberek beszédtevékenységét szolgáló eszközöknek rendszert alkotó állománya, mely a valóság tükrözésére alkalmas konvencionális jelekből áll.

nyelv (langue) + *beszéd* (parole) =
nyelvezet (langage)

A nyelvtudomány egyetlen és igazi tárgya a nyelv — önmagában és önmagáért vizsgálva.

Ferdinand de Saussure
(1857-1913)

2. A nyelv és a beszéd kettősségének tükröződése a hangok szintjén: **fonéma és beszédhang**

Telegdi Zsigmond: Fonetika. Fonológia.
In: *Bevezetés az általános nyelvészetbe*.
Bp. 129–139.

A nyelv hangrendszerében meglévő hang: **fonéma**

A beszédben meglévő hang: **beszédhang**

/fonéma/	[beszédhang]
társadalmi (szociális)/ általános	egyéni (individuális)/ egyedi
a közösség tudatában élő, megmaradó	egyszeri, pillanatnyi
absztrakt, nem fizikai	konkrét, fizikai megvalósulás
a hangrendszer tagja	tevékenység
a jelek testének felépítője	a jelek megvalósulásának anyaga
fonéma	realizáció (megvalósulási forma)
szórási sáv	variáns (allofón)

*A beszéd hangjait, azok (artikulációs, akusztikai stb.) tulajdonságait vizsgáló tudomány: **fonetika**.*

*A nyelv hangjait (fonémáit), ezek kapcsolódási szabályait, a hangrendszert stb. vizsgáló tudomány: **fonológia**.*

tilos, Kati, Kata, Kató, Katus
/t/ fonéma : [t₁ t₂ t₃ t₄ t₅ ... t_n] realizációi

inog : ing
tér : kér

Hirohito ~ Fudzsjama
papurika ~ papulika

burmai:

na 'fájdalom'
ŋa 'orr'
ŋa 'hal'
ŋa 'bér'

A fonéma és a beszédhang különbsége

[ü]	Fonetikailag		Fonológiai		
	magyar	francia	/ü/	magyar	francia
mgh	+	+	mgh	+	+
msh	-	-	msh	-	-
elő	+	+	elő	+	+
há	-	-	há	-	-
ker	+	+	ker	+	+
felső	+	+	felső	+	+
alsó	-	-	alsó	-	-
hosszú	-	-	hosszú	-	-
orrhang	-	-	orrhang	-	-

beszédhang: a képzési, akusztikai jegyek összessége

fonéma: a megkülönböztető (disztinktív) jegyek összessége

Fonéma:

- funkcionális hangtípus
- nyelvi univerzálé
- a nyelv hangalakjának legkisebb, lineárisan oszthatatlan egysége
- jelentés nélküli egység
- a fonéma az a legkisebb fonológiai egység, amely szavak szembeállításával már további hasonló kisebb egységekre nem bontható

Fonológiai oppozíció:

páros : **koros** (fonológiai egység: *pá* : *ko*)

páros : **város** (fonológiai egység: *p* : *v*)

páros : **piros** (fonológiai egység: *á* : *i*)

koros : **boros** (fonológiai egység: *k* : *b*)

koros : **káros** (fonológiai egység: *o* : *á*)

$pá = p + á, ko = k + o$

Fonéma:

- funkcionális hangtípus
- nyelvi univerzálé
- a nyelv hangalakjának legkisebb, lineárisan oszthatatlan egysége
- jelentés nélküli egység
- a fonéma az a legkisebb fonológiai egység, amely szavak szembeállításával már további hasonló kisebb egységekre nem bontható
- a beszélő számára lényeges különbséget hordoz
- minden fonéma legalább egy tulajdonságában (egy megkülönböztető jegyében) különbözik a másik fonémától
- a fonémák a többi fonémával rendszert alkotnak
- a jelek hangtestének azonosítására (felépítésére), illetve megkülönböztetésére szolgálnak.

Fonéma:

A fonéma mint funkcionális hangtípus nyelvi univerzálé, a nyelv hangalakjának legkisebb, lineárisan oszthatatlan, jelentés nélküli egysége; azaz a fonéma az a legkisebb fonológiai egység, amely szavak szembeállításával már további hasonló kisebb egységekre nem bontható és a beszélő számára lényeges különbséget hordoz. Minden fonéma legalább egy tulajdonságában (egy megkülönböztető jegyében) különbözik a másik fonémától.

A fonémák a többi fonémával rendszert alkotva a jelek hangtestének azonosítására (felépítésére), illetve megkülönböztetésére szolgálnak.

fonológiai oppozíció disztinktív (megkülönböztető) oppozíció minimálpárok:

láb : *láp*

szál : *sál*

fáj : *száj*

üt : *öt*

vesz : *visz*

Az /n/ fonéma realizációi/allofónjai

/színpad/ [szímpad]

/színfal/ [szímfal]

/nini/ [ɲini]

/nana/ [nana]

/roncs/ [roŋcs]

/rongy/ [ronygy]

/ing/ [iŋg]

/rang/ [raŋg]

/Ung/ [Uŋg]

/inhalál/ [iħhalál]

A variánsok típusai

- 1.1. *vezérvariáns (alapvariáns, fővariáns)*
- 1.2. *mellékvariáns*
2. *kombinatorikus (környezeti) variáns*
- 3.1. *fakultatív (választható) variáns*
- 3.2. *obligatórius (kötelező) variáns*
4. *emfatikus variáns (alkalmi, stiláris, expresszív variáns)*
5. *miliővariáns, miliőemfatikum*
6. *egyéni (individuális) variáns*

Fonológia

- *Fonémika*: a fonémák meghatározása, osztályozása
- *Fonotaktika (fonotaxis)*: hangsorépítő szabályok, a fonémák kapcsolódási szabályai: milyen fonémaszerkezetű morfémmák fordulhatnak elő az adott nyelvben

Fonémika

1. **Mely fonémák fordulhatnak elő, hány fonéma van az adott nyelvben?**
(UPSID: 11: piraha, rotokas, 13: hawaii, nasioi ... 40: magyar ... 77: parauk, 91: arcsi, 141: !xu)

Fonotaktika

2. Mely pozícióban fordulhatnak elő az egyes fonémák és allofónjaik?

morféma peremén (elején, végén),
belsejében

3. Mely fonémák lehetnek szótagmagok?

cseh: *Strě prst skrz krk!*

[str̩t̩ʃ̩ pr̩st̩ sk̩r̩s̩ kr̩k̩]

'Dugd egy ujjad a torkodba!'

Fonotaktika

4. Milyen sorrendben állhatnak a fonémák, mely fonémák/allofónok kerülhetnek egymás mellé?

mássalhangzó-torlódás:

vogul *Kirikōri* 'Grigorij'

grúz *vbrdgvzinav* 'üvöltök'

kabard

magyar: /sz, s/ + /p, t, k/ + /r/ (pl. *strand, sprint, sztrájk*, de: **fr-*, **stl-*)

zöngéesség szerinti „hasonulás”; hangrend, hangrendi illeszkedés: két nyílt szótagos „törvény”

Fonotaktika

5. Hogy épülhet fel a szótag?

nyílt szótag, zárt szótag

szonoritási sorbarendezés

hangzósság
(szonoritás):

Fonotaktika

Artikulációs bázis

*bedezodorozott Moszkvics-
slusszkulcslyuk*

A fonotaktika működése: a hawaii nyelv fonotaktikája

Mele Kalikimaka! 'Boldog karácsonyt!'
Merry Christmas!

[meri kriszmasz] → [meri kariszimasz]
[meri kariszimasz] → [meri kariszimasza]
[meri kariszimasza] → [mele kaliszimasza]
[mele kaliszimasza] → [mele kalikimaka]

Fonotaktika

6. A hang egyes tulajdonságai hogyan használato-
sak a nyelvben (hangszín, időtartam,
szóhangsúly, szóhanglejtés)?

FIZIKAI JELLEMZŐK	A HANGÉRZET JELLEMZŐI
IDŐTARTAM	HOSSZÚSÁG
FREKVENCIA	HANGMAGASSÁG
INTENZITÁS	HANGOSSÁG
SPEKTRUM	HANGSZÍN

Fonotaktika

	FIZIKAI JELLEMZŐK	A HANGÉRZET JELLEMZŐI
Időtartam	IDŐTARTAM	HOSSZUSÁG
Magasság	FREKVENCIA	HANGMAGASSÁG
Erősség	INTENZITÁS	HANGOSSÁG
Minőség	SPEKTRUM	HANGSZÍN

- Laziczius Gyula: *Fonetika*. Bp., 1963, 1979. 107–126.
- Deme László, A hang négy tulajdonságának fonológiai felhasználásához. In: *Magyar hangtani dolgozatok*. Szerk. Benkő Loránd. (NytudÉrt. 17. sz.) Bp., 1958. 134–54.

Fonotaktika

Hangszín: a nyelvek hangtestének megalkotása és megkülönböztetése (különböző hangok) [a hang minősége (hangszín, hangszínezet) az a sajátosság, amelynek alapján a hallgató két azonos intenzitású és magasságú hangot különböztönek íté]

Időtartam: *monokrón* (időtartamot nem megkülönböztető) és *polikrón* (időtartamot megkülönböztető) nyelvek

Szóhangsúly: *monoszlón* (szóhangsúlyt nem megkülönböztető) és *poliszlón* (szóhangsúlyt megkülönböztető) nyelvek

Szóhanglejtés: *monotón* (szóhanglejtést nem megkülönböztető) és *politón* = *tonális* (szóhanglejtést megkülönböztető) nyelvek

Időtartam:

magyar:

kor : *kór*

ara : *arra*

Szóhangsúly:

kötött hangsúly, szabad hangsúly

orosz:

мукá [muká] 'liszt' : *мука* [múka] 'kín'

angol:

subject 'alattvaló' [ˈsʌbdʒɪkt]

subject 'alávet' [səbˈdʒekt]

dán:

billigst [ˈbilist] 'olcsóbb' : *bilist* [biˈlist] 'sofőr'

Szóhanglejtés

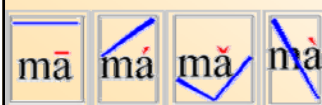
mandarin kínai:

mā 'anya'

má 'kender'

mǎ 'ló'

mà 'szid'

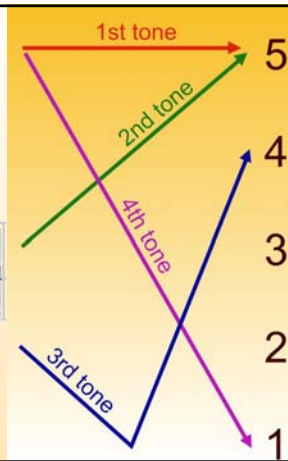

bā 'nyolc'

bá 'kiszakít'

bǎ 'tart'

bà 'gereblye'

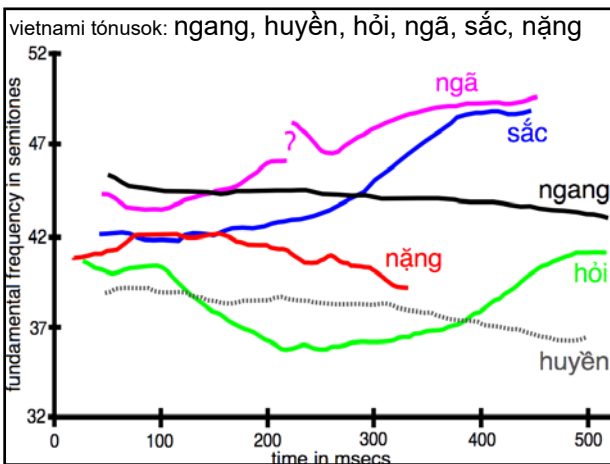
kínai köznyelv (mandarin, pu-tung-hua):	csungkingi nyelvjárás:	szecsuaí nyj. (csungkingi alyelvjárás):
<i>mā</i> 'anya'	<i>mā</i> 'anya'	<i>mā</i> 'anya'
<i>má</i> 'kender'	<i>má</i> 'kender'	<i>má</i> 'kender'
<i>mǎ</i> 'ló'	<i>mǎ</i> 'ló'	<i>mǎ</i> 'ló'
<i>mà</i> 'szid'	<i>mà</i> 'szid'	<i>mà</i> 'szid'

Köszönet Wang Binglinnek (Lacinak) a segítségért

csungkingi nyelvjárás:
Anya szidja a lovat, mert megette a kender:

妈妈	在	骂	马	,	因	为	它	吃	了	麻。
māma	zài	mà	mǎ	,	yīn	wéi	tā	chī	le	má。
anya	most	szid	ló		mert	ő	eszik	(megtörtént)	kender	
								partikula		

A thai nyelv öt tónusa				
alacsony ^L	<u>ไข่</u>	👉	khai 'tojás'	↘
középső ^M	<u>ไป</u>	👉	bpai 'menni'	→
magas ^H	<u>ครับ</u>	👉	khrap [grammatikai elem]	↗
emelkedő ^R	<u>หนัง</u>	👉	nang 'mozifilm'	↘
eső ^F	<u>ใช่</u>	👉	chai 'igen'	↗

igbo tónusok:

àkwá 'sírás'

àkwà 'szövet'

àkwá 'tojás'

àkwà 'ágy'

Fonotaktika

7. Milyen hosszúságú egy morféma (szó)?

megszentségteleníthetetlenlégeskedéseitekért
(44 betű)

változtatásbejelentésikérelem-benyújtási [kötelezettség] (38 betű)

folyamatellenőrzésiügyosztályvezetőhelyettesképesítésvizsgálat-szervezéseikkel (73 betű)

(https://hu.wikipedia.org/wiki/Magyar_nyelvi_szórekordok_listája)

Fonotaktika

7. Milyen hosszúságú egy morféma (szó)?

https://en.wikipedia.org/wiki/Longest_words

195/∞: szanszkrit, 176/∞: lengyel, 173/∞: görög

Guinness-rekord 1972-ben ném. (44 írásjegy):

*Donaudampfschiffahrtselektrizitätenhauptbetriebs-
werkbauunterbeamtengesellschaft*

török: *seviştirilemedilerinden*

'mert nem voltak képesek arra, hogy kölcsönösen szeressék egymást'

Fonotaktika

7. Milyen hosszúságú egy morféma (szó)?

<https://en.wikipedia.org/wiki/Mamihlapinatapai>

The Guinness Book of World Records 1994:
a világ legtömörebb szava:

jagan*: *Mamihlapinatapai* (*Mam-ihlapi-n-ata-pai*)

'Egymásra nézni abban a reményben, hogy a másik felajánlja, hogy megtesz valamit, amire mindketten vágnak, de egyikük se akar belekezdeni'

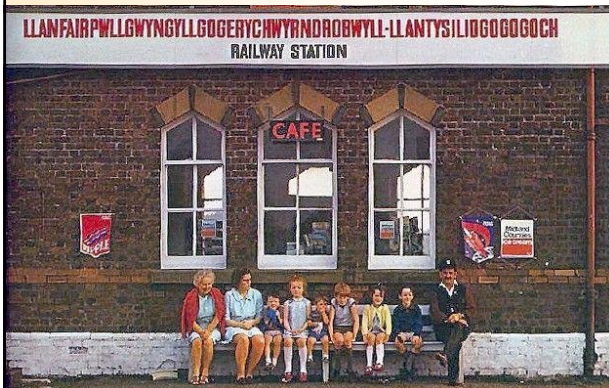
* Tüzföldön beszélt dél-amerikai indián nyelv

Fonotaktika

7. Milyen hosszúságú egy morféma (szó)?

Helynevek mint hosszú szavak

Egy állomás neve (Wales, Anglesey sziget)

Llanfairpwllgwyngyllgogerychwyrndrobwll-llantysiliogogoch
bwll-llantysiliogogoch

A fehér mogoró völgyében, a sebes ösvény és a Szent Cecília vörös kőbarlangjánál lévő Szent Mária temploma

[, ʎanvairput, gwɨŋgɨ'gɔ, gɛrə, χwɛrn, drɔɔbut
, ʎantɛ, siljɔ, gɔgɔ 'go:χ]

Egy hegy/domb (305 m) neve
(Új-Zéland, Waipukurautól délre, a Hawke's Bay déli részén,
Porangahau közelében)

85:
Taumatawhakatangi-hangakoauauotamatea-turipukakapikimaunga-horonukupokaiwhenuakitanatahu

92:
Taumatawhakatangi-hangakoauauotamatea-urehaeaturipukakapikimaunga-horonukupokaiwhenuakitanatahu

105:
Taumata-whakatangi-hanga-koauau-o-Tamatea-haumi-tawhiti-ure-haea-turi-pukaka-piki-maunga-horo-nuku-pokai-whenua-ki-tana-tahu

Land Information New Zealand (LINZ),
57:

Taumatawhakatangi-hangakoauauotamateapōkaiwhenuakitānatahu

Taumatawhakatangihangakoauauotamateaturipuka-
kapikimaungahoronukupokaiwhenuakitanatahu

A hegy, melyet a nagyérdű *Tamatea* megmászott
és legyűrt és ahonnan fuvolázott szerelmének

A hegycsúcs, ahol *Tamatea*, a nagy térdű ember, aki
megmássza a hegyeket; a világgjáró, aki átutazott itt,
fuvolán játszott szerelmének

Tamatea orrfuvolázásának hegye, akit messziről
fűjtak ide, metszett pénisze volt, a hegymászásban
lehorzsolta a térdét, a földre esett, és körülkerítette a
táját a szeretteinek

A fonetika és a fonológia kapcsolata

A beszédtevékenység során/a beszédműben
előforduló hangok állománya (fonetika)

A beszélő/hallgató
által egy szekvenciának vett
egységek rendszere (fonológia)

